

FIRAT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

FIRAT UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF THEOLOGY

Sayı: 29/1 (Haziran / June 2024), 95-112

Endülüs Zîrflerinin Lideri Bâdîs b. Habbûs Kişiliği ve Mücadelesi

The Personality and Struggle of Bâdîs b. Habbûs, the Leader of the Zirid Dynasty in al-Andalus

Kadir ERBİL

Dr. Öğretim Üyesi, Nevşehir Hacıbektâş Veli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

İslam Tarihi Anabilim Dalı

Assistant Professor, Nevşehir Hacıbektâş Veli University, Faculty of Theology,

Department of Islamic History Nevşehir / Türkiye

kadirerbil@nevsehir.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-2530-4396>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İşlem Süreci / Article Processing

Geliş Tarihi / Date Received: 4 Mart/March 2024 Kabul Tarihi / Date Accepted: 25 Haziran/June 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran/June 2024 Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Atf / Cite as

Erbil, Kadir. "Endülüs Zîrflerinin Lideri Bâdîs b. Habbûs Kişiliği ve Mücadelesi". *Firat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

29/1 (Haziran 2024), 95-112.

DOI: <https://doi.org/10.58568/firatilahiyat.1446894>

İntihal / Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Kadir Erbil).

Yayıncı / Published by

Firat Üniversitesi/ Firat University

Lisans Bilgisi / License Information

Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC).

The Personality and Struggle of Bādīs b. Habbūs, the Leader of the Zirid Dynasty in al-Andalus

Abstract: In the history of Andalusia, a prominent leadership figure who emerged in the mid-11th century was Bādīs b. Habbūs, an influential leader recorded as the amīr of the Andalusian Zirid State. Belonging to the Barbar Sanhāja tribe, Bādīs gained a significant position in the Andalusian geography with his notable political achievements and leadership skills. Throughout history, the Sanhāja were in constant conflict with the Zanāta tribe, with the most significant periods of these conflicts occurring between the 10th and 12th centuries. During this crucial period, the Talkātalas, a branch of the Zanāta, established powerful states in Ifriqiya, the eastern part of Algeria, and Andalusia. The Lamtūna and Massūfa, on the other hand, formed their own independent state structures in the Maghreb al-Aqsa, Andalusia, and the Balearic Islands. The Talkāte, one of the significant tribes of the Sanhāja, led a settled life in the Kosantīne province of Algeria in the 10th century. Bādīs' leadership, representing a critical period in the history of the Andalusian Zirid State, began during the reign of Hakam II to strengthen and stabilize the state. After the death of Hakam II, Bādīs was appointed to rectify the weakened state of the Zirid State. During this crucial period, Bādīs' political mastery and leadership abilities played a significant role in efforts to ensure the state's stability and expansion. Under his leadership, the Andalusian Zirid State came to the forefront not only with political stability but also with cultural and intellectual developments. Amīr Bādīs supported local administrators in various regions of Andalusia, maintaining regional balance and thereby expanding the borders of the Zirid State. Significant progress was made in science, literature, architecture, and art, enriching Andalusia culturally. Bādīs' effective leadership marked an important era in the history of the Andalusian Zirid State and left a long-lasting legacy by influencing political and cultural developments in the region.

After the death of Habbūs b. Māksan in 429/1038, his son Bādīs b. Habbūs ascended to the throne as the ruler of Granada. However, some Jews and Barbarians demanded that his brother Bulukkīn take the throne. Alongside these demands, a group including Arabs and his vizier Samuel b. Nagrīla supported Bādīs' rule. Under the leadership of Bādīs b. Habbūs, the Zirid Emirate experienced its most powerful period in Andalusia between 429-465 (1038-1073). During this time, the emirate became one of the significant powers in the region. The early reign of Bādīs b. Habbūs was shaped by various activities such as educating his children, critiquing books with jurists, receiving envoys, and dealing with a power struggle with his nephew Yiddīr b. Hubāse, who acted as his advisor. Amīr Bādīs made significant decisions in the early years of his reign, greatly contributing to the strengthening of the emirate. This period was marked by the Zirid Emirate's strong position on the Andalusian political scene, leaving a significant impact on the region.

Aware that the biggest obstacle to his desire for territorial expansion was the Abbasids in Seville, Bādīs b. Habbūs faced Ismail, the son of Abu'al-Qāsim b. Abbād, as the leader of the Abbasids. Bādīs b. Habbūs had a powerful military force. However, Abbasid leader Ismail sought to eliminate the Barbarians in Andalusia, with the biggest obstacle to this goal being the Sultan of Granada, Bādīs b. Habbūs, and his army. To expand his dominance in Seville, Abu'al-Qāsim Ibn Abbād appointed his son Ismail b. Abbād as his chamberlain. This strategic move was part of Ibn Abbād's strategy to increase his influence beyond Seville. However, Yahyā b. Ali b. Hammūd, whose financial and particularly spiritual dominance was threatened by this decision, decided to target Seville by bringing Barbarian leaders together. During the reign of the Zirids, disputes between Bādīs b. Habbūs' grandson Tamīm b. Bulukkīn and his son Abdullah b. Bulukkīn led to the decline of the Zirid dynasty. Bādīs b. Habbūs was the most prestigious and long-standing leader of the Zirids. The aim of this article is to conduct a detailed study on the historical and cultural context during the period of Bādīs b. Habbūs, his personal contributions to areas such as society, science, and art, the interesting events in his life, their reflections on society, and the impacts and legacy after his death.

Keywords: Islamic History, Andalus, Mulûq al-tawâif, Ziris, Bâdîs b. Habbûs

Endülüs Zîrîlerinin Lideri Bâdîs b. Habbûs Kişiliği ve Mücadelesi

Öz: Endülüs tarihinde, XI. yüzyılın ortalarında parlayan bir liderlik figürü olan Bâdîs b. Habbûs, Endülüs Zîrî Devleti'nin emiri olarak kayda geçmiş etkili bir liderdir. Berberî Sanhâce kabilesine mensup olan Bâdîs, siyasi arenada kaydettiği önemli başarılar ve liderlik becerileriyle Endülüs coğrafyasında önemli bir konum elde etmiştir. Sanhâce, tarih boyunca Zenâte boyu ile sürekli çekişme halinde olmuş ve bu çekişmelerin en belirgin dönemini IV-VI. (X-XII.) yüzyıllar arasında deneyimlemiştir. Bu önemli dönemde, Telkâtelers adlı Zenâte kolu, İfrîkiye, Cezayir'in doğu kısmı ve Endülüs'te güçlü devletler kurmakla dikkat çekmiştir. Lemtûne ve Messûfeler ise Mağrib-i Aksâ, Endülüs ve Balear Adaları'nda kendi bağımsız devlet yapılarını oluşturmuşlardır. Sanhâcenin önemli kabilelerinden biri olarak öne çıkan Telkâte, X. yüzyılda Cezayir'in Kosantîne eyaletinde yerleşik bir hayat sürmüştür. Endülüs Zîrî Devleti'nin tarihi boyunca kritik bir dönemi temsil eden Bâdîs'in liderliği, Zîrîler Devleti'nin güçlenmesi ve istikrarın sağlanması amacıyla II. Hakem'in hükümdarlığı sırasında başlamıştır. Bâdîs, II. Hakem'in ölümü sonrasında Zîrîler Devleti'nin zayıf durumunu düzeltmek üzere göreve getirilmiştir. Bu kritik dönemde, Bâdîs'in siyasi ustalığı ve liderlik yetenekleri, devletin istikrarını sağlama ve genişleme çabalarında önemli bir rol oynamıştır. Liderliği altında Endülüs Zîrîleri Devleti, sadece siyasi stabilite ile değil, aynı zamanda kültürel ve entelektüel gelişmelerle de ön plana çıkmıştır. Emir Bâdîs, Endülüs'ün çeşitli bölgelerindeki yerel yöneticilere verdiği destekle bölgesel dengeyi korumuş ve böylece Zîrîler Devleti'nin sınırlarını genişletmiştir. Bilim, edebiyat, mimari ve sanat alanlarında büyük ilerlemeler kaydedilmiş, bu da Endülüs'ü kültürel açıdan zenginleştirmiştir. Bâdîs'in etkili liderliği, Endülüs Zîrî Devleti'nin tarihinde önemli bir dönemi işaret etmekle kalmamış, aynı zamanda bölgedeki siyasi ve kültürel gelişmeleri etkileyerek uzun vadeli bir miras bırakmıştır.

Habbûs b. Mâksen'in 429/1038 yılındaki vefat etmesinin ardından, oğlu Bâdîs b. Habbûs Gırnata'nın hükümdarı olarak tahta geçmiştir. Ancak, Bazı Yahudiler ve Berberîler, kardeşi Bulukkîn'in tahta geçmesini talep etmişlerdir. Bu taleplerin yanı sıra, Araplar ve veziri Samuel b. Nagrîle'nin de dâhil olduğu bir grup, Bâdîs'in hükümdar olmasını desteklemiştir. Bâdîs b. Habbûs'un liderliğindeki Zîrîler Emirliği, 429-465 (1038-1073) yılları arasında Endülüs'teki en güçlü dönemini yaşamıştır. Emirlik, bu süre zarfında bölgenin önemli güçlerinden biri haline gelmiştir. Bâdîs b. Habbûs'un ilk hükümdarlık dönemi, çocuklarının eğitimi, fakihlerle kitap kritiği gerçekleştirme, elçileri karşılama ve danışmanlığını üstlenen kardeşinin oğlu Yiddîr b. Hubâse ile taht mücadelesi gibi çeşitli faaliyetlerle şekillenmiştir. Emir Bâdîs, liderliğinin ilk yıllarında önemli kararlar alarak emirliğin güçlenmesine büyük katkılarda bulunmuştur. Bu dönem, Endülüs siyasi sahnesinde Zîrîler Emirliği'nin güçlü bir konum elde ettiği ve yönetiminin bölge üzerinde önemli bir etki bıraktığı bir dönem olmuştur.

Egemenlik alanını genişletmek isteyen Bâdîs b. Habbûs, karşısındaki en büyük engelin, İsbîliye'de bulunan Abbâdîler olduğunun farkındaydı. Abbâdîlerin lideri ise Ebu'l-Kâsım b. Abbâd'ın oğlu İsmâil idi. Bâdîs b. Habbûs, büyük bir askeri güce sahipti. Ancak, Abbâdî lideri İsmâil, Endülüs'te varlığını sürdüren Berberîleri ortadan kaldırmak istiyordu, bu hedefinin gerçekleşmesi karşısında en büyük engel de, Gırnata sultanı Bâdîs b. Habbûs ve liderliğindeki ordusuydu. Ebu'l-Kâsım İbn Abbâd, İsbîliye'deki hâkimiyetini genişletmek amacıyla oğlu İsmâil b. Abbâd'ı hâcib olarak atadı. Bu stratejik hamle, İbn Abbâd'ın İsbîliye dışındaki etkisini artırma stratejisinin bir parçasıydı. Ancak, bu kararın ardından maddî gücü ve özellikle mânevî hâkimiyeti tehlikeye giren Yahyâ b. Ali b. Hammûd, İsbîliye'yi hedef alarak Berberî liderlerini bir araya getirmeye karar verdi. Zîrîlerin hükümdarlığı döneminde, Bâdîs b. Habbûs'un torunu Temîm b. Bulukkîn ile oğlu Abdullah b. Bulukkîn arasında meydana gelen anlaşmazlıklar, Zîrî hanedanının gerilemesine neden olmuştur. Zîrîlerin en prestijli ve uzun süreli lideri, Bâdîs b. Habbûs olmuştur. Bu makalenin yazılma sebebi, Bâdîs b. Habbûs'un

yaşadığı dönemdeki tarihi ve kültürel bağlam, onun toplum, bilim ve sanat gibi alanlardaki kişisel katkıları, hayatındaki ilginç olaylar ve toplum üzerindeki yansımaları, ölümünden sonraki etkileri ve mirası ile ilgili ayrıntılı bir araştırmanın eksikliği.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Endülüs, Mülûkû't-Tavâif, Zîrîler, Bâdis b. Habbûs

Giriş

İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren, Müslümanlar Kuzey Afrika'nın, özellikle de Endülüs'ün fethini stratejik bir hedef olarak görmüşlerdir. Hz. Ömer döneminde, Amr b. el-Âs (ö. 43/664) komutasındaki ordu, Ürdün ve Filistin'i ele geçirmiş, ardından 18/640 yılında Sina Yarımadası'na geçerek Mısır'ı fethetmiştir.¹ Hz. Osman döneminde ise Abdullah b. Şa'd'ın valiliği sırasında Bizans'ın Kuzey Afrika egemenliği sona erdirilmiştir.² Kuzey Afrika'nın Müslümanlar tarafından fethedilmesinin ardından, İslam orduları 93/711 yılında İber Yarımadası'nı fethetmeye başlamış ve bu fetih, Endülüs toplumunda uzun vadeli etkiler yaratmıştır. Müslümanlar, ilk üç asır boyunca Endülüs'teki konumlarını sağlamlaştırmak ve hâkimiyet alanlarını genişletmek amacıyla çaba göstermiş ve bu konuda büyük başarılar elde etmişlerdir. Ancak XI. asrın ortalarından itibaren, Müslümanlar arasında siyasi parçalanmalar yaşanmış ve sürekli olarak zayıflamaya başlamışlardır. Endülüs Emevî Devleti'nin sosyal ve idari yapısının, toplumsal ayrışmaların kolaylıkla meydana gelebileceği kırılğan bir özelliğe sahip olması, toplum içinde dini ve etnik farklılıklara dayalı sosyal gerilimlere yol açmıştır.

Arap, Berberî ve Müvelledler³ arasındaki farklılıklar zaman zaman şiddetli gerilimlere neden olmuştur. Endülüs Emevî şehzadelerinin taht kavgaları sırasında yaşanan otorite boşluğu da, Kurtuba'nın yakınlarındaki Medinetüzzehrâ'nın Berberîler tarafından kullanılmasına yol açmıştır. Bu çatışmaların sonucunda şehirde meydana gelen yıkım, Endülüs'teki siyasi ve sosyal krizin derinliğini göstermektedir.⁴ Bu yönetim zaafı, nüfuzlu ailelerin ve eski yöneticilerin oluşturduğu çeşitli emirliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan bu devletçiklere *Mülûkû't-tavâif* adı verilmiştir. Mülûkû't-tavâif Dönemi, 423/1031 yılında başlamış olup kurulan devletçiklerin sayısı 30 ile 50 arasında değişmiş, bir kısmı komşuları tarafından egemenlikleri altına alınmıştır. Mülûkû't-tavâif emirlikleri arasındaki mücadele, toprak kazanma ve yağma gibi amaçlar doğrultusunda devam etmiştir. Bu devletçikler, şehirlerin yanı sıra birçok kalede bağımsızlıklarını ilan ederek komşularına saldırmışlardır. Bu dönemde, Hristiyanlarla kurulan ilişkiler Müslümanları Hristiyanlara bağımlı hale getirirken, Endülüs'ün içyapısını da zayıflatmıştır. Mülûkû't-tavâif döneminde toplum, farklı dinî ve etnik gruplara sahip kozmopolit bir yapıya ev sahipliği yapmıştır. Bu durum, Müslümanlar arasındaki içsel bölünmelerin yanı sıra Hristiyanlarla olan ilişkilerin karmaşıklığını da yansıtmaktadır. Siyasi çalkantılara rağmen, bu dönemde bilim ve kültürde kayda değer ilerlemeler yaşanmıştır. Bu makalede incelenen Zîrîler, Kuzey Afrika'da IV/X. yüzyılda kurulan ve Gırnata'da Zâvî b. Zîrî tarafından tesis edilen bir hânedanlıktır.

1. Zîrîler (Endülüs M.1013-1090) ve Bâdis b. Habbûs

IV/X. yüzyılın başlarında, Kuzey Afrika'da Sanhâce Berberîlerine mensup Zîrî hanedanından Zâvî b. Zîrî b. Menâd es-Sanhâcî tarafından Gırnata'da kurulan Endülüs Zîrîleri, bölgenin önemli bir siyasi oluşumu olarak ortaya çıkmıştır. Aynı yüzyılın sonlarına doğru, Hâcib Abdülmelik b. Mansûr, Berberî

¹ Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, thk. Charles Torrey, (Leiden: Brill Yayınevi, 1920), 56-57; Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud el-Belâzurî, *Fütûhu'l-bıldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ, (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1983), 298.

² İbn Abdilhakem, *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*, 189-191.

³ Bir grup araştırmacı, Endülüs'ü fetheden Araplar'ın İspanyol kadınlarıyla evlenmeleri sonucu meydana gelen melez nesle, başka bir grup ise Endülüs'ün fethinden hemen sonra yerli halktan İslâm'a giren ve "müsâlime" (esâlime) adıyla anılan ilk mühtedilerin çocuklarına müvelledün demektedir.

⁴ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Merrakûşî el-İzârî, *Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, thk. Beşşâr Avvâd Mağrûf, Muhammed Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2013), 3/38-39.

reislerini, aralarında Zâvî b. Zîrî'nin de bulunduğu isimleri kuzeydeki Hristiyan krallıklara karşı yapılan seferlere destek olmaları için Endülüs'e davet etmiştir.⁵ Zâvî'nin kardeşi Mâksen'in iki oğlu Hubâse ve Habbûs'un 388/998'de veya birkaç yıl sonrasında Endülüs'e geçmeleri, benzer bir amaçla gerçekleşmiş olmalıdır. Hanedanlık, gücünü Endülüs'e taşıdığı bu dönemde Hammûdîlerin Kurtuba'daki egemenliklerini kaybetmelerinin ardından, Berberî emirlikleri arasında yaklaşık seksen yıl süren en güçlü emirlik olarak öne çıkmıştır.⁶

Zâvî b. Zîrî ve beraberindeki Zîrîler, Âmirî döneminin sona ermesinin ardından Kurtuba merkezli olaylarda etkin bir rol oynamışlardır. Hadiselerin/İsyanların bastırılmasından sonra Kuzey Afrika'ya dönmeleri istenmesine rağmen, İlbîre (Elvira) halkının talebi üzerine Zâvî b. Zîrî ve beraberindekiler Endülüs'te kalmışlardır. Zâvî b. Zîrî'nin cesur liderliği, yeğeni Hubâse b. Mâksen'in de ün kazanmasına sebep olmuştur. Hubâse b. Mâksen, 402/1012'de gerçekleşen şiddetli bir savaşta ağır yaralanmış ve esir düştükten sonra trajik bir şekilde öldürülmüştür. Habbûs ve Zâvî komutasındaki Zîrîler, bir gün sonra Kurtuba'daki kanlı çatışmada intikam almışlardır.⁷ Endülüs Emevî Halifesi Süleyman b. Hakem 403/1013'te Endülüs'ün bazı bölgelerini Berberî reisleri arasında paylaştırırken İlbîre'yi Sanhâce reisine vermiş⁸ ve Zâvî b. Zîrî'yi de vezirliğe getirerek ona iltifatta bulunmuştur.⁹ Zâvî b. Zîrî, 403/1013'te İlbîre'yi yeğeni Habbûs b. Mâksen'e bırakarak, Gırnata'ya geçmiş ve burayı kendisine merkez edinmiştir. Gırnata'da el-Kasaba'yı (Alcazaba) inşa ettirmiş ve etrafını surlarla çevirtmiştir. Gırnata, Zîrîler döneminde imar edilerek bir şehir haline gelmiştir.¹⁰ Habbûs b. Mâksen, Ceyyân ve Kabra gibi Gırnata'ya yakın bazı yerleşim yerlerini ele geçirerek egemenlik sınırlarını genişletmiştir.¹¹ Kendisi için hükümdar unvanı olan *Hâcib* veya *Seyfû'd-devle* lakabını kullanan Habbûs b. Mâksen, on yıldan fazla iktidarda kalmıştır. Komşu küçük devletlerle/devletçiklerle ittifaklar yapmış ve ülkenin yönetimini Yahudi veziri Samuel b. Nagrile'ye (Ebu İbrahim) bırakmıştır. Bu durum, Müslüman Endülüs'te benzeri görülmemiş bir olaydı. Samuel b. Nagrile, sadece becerikli bir vezir olmakla kalmayıp aynı zamanda birçok özgün İbranice eser yazmasıyla ünlüydü. 418/1027'de İspanya Yahudileri, prenslik unvanı olan Nagîd ismini kendisi için yeniden kullanmıştır. Habbûs b. Mâksen'in dönemi, Endülüs'teki Zîrî iktidarının zirveye çıktığı bir dönem simgeler.¹² Habbûs b. Mâksen'in 429/1038 yılında vefat etmesinin ardından yerine oğlu Bâdîs geçmiştir.¹³

2. Bâdîs b. Habbûs'un Soyu ve Kişiliği

Tam adı Ebu Menâd el-Muzaffer Bâdîs b. Habbûs b. Mâksen es-Sanhâcî'dir. Berberî Zîrîlerine mensup olup kendisi için *el-Muzaffer* lakabını kullanan Bâdîs, 429-465/1038-1073 yılları arasında Gırnata'da hükümdarlık yapmıştır.¹⁴ Soyu, Kuzey Afrika Berberîlerinden Sanhâce Berberîlerine dayanmaktadır. Sanhâce, Berberî tarihçilerine göre Bernes b. Berr'in soyundan gelen Kuzey Afrika'da yaşayan yedi büyük kabileden biridir. Genellikle Berberî olarak kabul edilse de bir kısım Müslüman neseb âlimleri, Kutâme ile Sanhâce'nin asıllarının Himyerîlere dayandığını ve Yemen'den Kuzey Afrika'ya göçtüklerini belirtmektedir. Öte yandan Sanhâce boyuna bağlı kabilelerin çoğunluğunun

⁵ Abdullah b. Bulukkîn, *Kitâbu't-tibyân anî'l-hâdisetî'l-kâineti bi-devleti Zîrî fî Gırnata*, thk. Lévi Provençal (Kahire: Mektebetü's-Sakâfeti'd diniyye, 2006), 31; Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, "Endülüs Zîrîleri" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013), 44/462-463; Mehmet Özdemir (ed.), *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Endülüs*, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2021), 4/142.

⁶ Muhammed Abdullah İnân, *Düvelü't-tavâif*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1997), 120-146.

⁷ İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/111.

⁸ İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/113.

⁹ Müellif Meçhûl, *Zikru bilâdi'l-Endelüs*, thk. Luis Molina, (Madrid: yy. 1983), 1/203.

¹⁰ Muhammed b. Abdülmünîm el-Himyerî, *er-Ravdu'l-Mî'târ fî haberî'l-aktâr*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984), 45.

¹¹ Ebû Abdillâh Zü'l-vizâre'teyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî, *el-İhâta fî ahbâri Gırnata I-IV*, thk. Yusuf Ali Tavîl, (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003), 1/238.

¹² Lévi Provençal, "İspanya Zîrîleri", *İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986), 13/576-577.

¹³ Abdullah b. Bulukkîn, *Kitâbu't-Tibyân*, 47; Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/435; Provençal, "İspanya Zîrîleri", *İslâm Ansiklopedisi*, 13/577.

¹⁴ M. Schmitz, "Bâdîs b. Habbûs", *Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979), 2/193.

göçebe hayatı yaşadığını, her dağda ve ovada var olduğu belirtilmiştir. Sanhâce, Müslümanların Kuzey Afrika'yı fethetmeden önce Atlas Okyanusu'ndan Libya-Sudan sınırında bulunan Gadâmis şehrine kadar uzanan geniş bir bölgeye hükmetmiş bir topluluktur. Sanhâce'nin egemenliği, kollarının etkisiyle bu coğrafi alanda etkileyici bir şekilde genişlemiştir.¹⁵

Sanhâce, tarih boyunca Zenâte boyu ile sürekli çekişme içinde olmuştur. Bu etkileşimlerin en dikkat çekici dönemi, IV-VI/X-XII. yüzyıllar arasında yaşanmıştır. Bu dönemde *Telkâtel* adlı bir Zenâte kolunun etkisiyle İfrîkiye, Cezayir'in doğu kısmı ve Endülüs'te güçlü devletler kurduğu kaydedilmektedir. Aynı dönemde Lemtûne ve Messûfeler ise Mağrib-i Aksâ, Endülüs ve Balear Adaları'nda kendi devletlerini tesis etmişlerdir. Sanhâce'ye bağlı önemli kabilelerden biri olan Telkâte, X. yüzyılda Cezayir'in Kosantîne eyaletinde yerleşik bir hayat sürmüştür. Bu kabile, Menâd b. Menkûş liderliğinde Mağrib-i Evsat'ın bir bölümünü fethederek İfrîkiye'de hüküm süren Ağlebîler'e destek vermiştir. Menâd'ın oğlu Zîrî, Ağlebîler'i ortadan kaldıran Fâtımîlere destek sağlamış ve Endülüs Emevîleri'ne karşı mücadele etmiştir. Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh, 362/972 yılında Mısır'a gitmeden önce İfrîkiye'de Bulukkîn b. Zîrî'yi vekil olarak atamıştır. Zîrîler, Fâtımîler adına Kayrevân'da hüküm süren ve tüm Mağrib'i ele geçiren bir güç haline gelmiştir. Ancak Mansûr b. Bâdis zamanında Zîrîler ikiye bölünmüş ve bu bölünme sonucunda Hammâd b. Bulukkîn'in soyundan gelen Hammâdîler, merkezlerini Bicâye'ye taşıyarak 459/1067 yılında Cezayir'de önemli bir devlet kurmuştur. Bu iki devlet, XII. yüzyılın ikinci yarısında Muvahhidler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hammâdîlerin kuruluş döneminde Endülüs Emevî Devleti ordusuna katılan bir Zîrî topluluğu, devletin son yirmi yılında kriz döneminde önemli bir güç haline gelmiştir. Devletin çöküşü sırasında Gırnata'ya (Granada) çekilen bu Zîrî topluluğu, Gırnata Zîrîleri adı altında şehir devletlerinin (Mülûkü't-tavâif) en güçlülerinden birini kurmuş olmuştur.¹⁶

Zîrîlerin öncü liderlerinden biri olan Bâdis b. Habbûs, emirlik döneminde kanunlara ve adalete büyük bir bağlılık göstermiştir. Ancak, bazı eylemlerinin ve aldığı kararların öngörüsüz sonuçları olduğu da bilinmektedir.¹⁷ Özellikle, 458/1066 yılında vezir Samuel'in ölümünün ardından devlette başlayan çöküş sürecinde önemli rol oynamıştır. Bâdis'in 465/1073 yılında vefat etmesinin ardından torunu Abdullah ve kardeşi Temîm de Mâleka'yı yönetme sorumluluğunu üstlenmiştir.¹⁸

İbn Hayyân'ın ifadesine göre, Bâdis b. Habbûs döneminde Berberîler geniş topraklara sahip olmuştur. Otoriter ve sert bir yönetici olarak tanıtılan Bâdis,, Sanhâce kabilesinden olmasına rağmen Zenâte gibi birçok kabilenin mensuplarına hizmet etmiştir. Zaferlerini bir sınav olarak değerlendiren Bâdis, kibirli, âsi, intikam hırsıyla dolu, şüpheli, ceza vermekten çekinmeyen ve asabiye önem veren bir lider profili çizmiştir.¹⁹ Feth İbn Hâkân'ın ifadesine göre, Bâdis b. Habbûs, kendi adamları arasında adaleti en iyi şekilde uygulamıştır. Ancak, bu sert liderlik tarzı, çevresindeki kişilere karşı katı ve zorlayıcı bir tutum takınmasına neden olmuştur.²⁰

Gırnata Sultanlığı'nın temellerini atan Bâdis b. Habbûs, Berberî liderler ve komşularıyla kurduğu sağlam ilişkiler sayesinde emirliğin yönetim kademelerini oluşturmuştur. Düzenli bir ordu kurarak, özellikle Murabıtlarla savaşmak için gerekli eğitimi vermiş ve komşu emirlerle giriştiği savaşlardan

¹⁵ Mehmet Özdemir, "Sanhâce" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 36/105-106.

¹⁶ Özdemir, "Sanhâce" 36/105.

¹⁷ İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/264; Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/443; Muhammed Abdullah 'Înân, *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1977), 143-144; ¹⁷ Abdullah b. Bulukkîn, *Kitâbu't-Tibyân*, 87.

¹⁸ Schmitz, "Bâdis b. Bâdis", 2/193.

¹⁹ Lisânüddîn İbn Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 1/230.

²⁰ Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî el-İşbîlî, *Kalâ'idü'l-İkân fi mehâsini'r-rü'esâ ve'l-kuğât ve'l-küttâb ve'l-a'yân*, thk. Hüseyin Yusuf Harbûş (Amman: Mektebetü'l-menâr, 1989), 1/81.

²⁰ Himyerî, *er-Ravdu'l-mi'târ*, 279.

zaferle çıkararak ün kazanmıştır.²¹ Ancak, Bâdîs'in katı ve otoriter liderlik tarzı zamanla çeşitli çatışmalara ve nihayet Gırnata Sultanlığı'nın çöküş sürecine girmesine yol açmıştır.²²

İbn Hayyân'ın naklettiği bilgilere göre, Bâdîs b. Habbûs'un kişiliği hakkında şu özellikler öne çıkmaktadır: Berberîleri mülkiyet sahibi yapmasıyla bilinen Bâdîs, sert ve otoriter yönetim tarzı ile tanınmıştır. Geniş bir adamlar ordusuna sahip olması da bu gücünü pekiştirmiştir. Sanhâce kökenli hükümdarlar arasında en çalışkan olarak nitelendirilmiştir. Zafer elde ettiği düşmanlarına karşı kindar ve kibirli bir tutum sergileyen Bâdîs, zaferi her şeyden önemli görmüş ve bu nedenle düşmanlarına karşı şüpheli bir yaklaşım benimsemiştir. Bu bağlamda, düşmanlarını cezalandırmak için ağır cezalar verme eğiliminde olmuştur. Ayrıca, cahiliye dönemindeki gibi ırkçılık ve asabiyet eğilimleri, onun zorba ve sert bir lider olduğunu göstermiştir.²³ İç ve dış düşmanlarına karşı acımasız bir tavır takınan Bâdîs, Gırnata'daki el-Kasaba'nın imarı için büyük çaba harcamış ve bu şehirde birçok saray ve bina inşa ettirmiştir. Bu liderlik tarzı, hem iç politikada hem de dış ilişkilerde güçlü ve baskın bir figür olarak öne çıkmasını sağlamıştır.²⁴

2. 1. Bâdîs b. Habbûs'un Mücadeleleri

Bâdîs b. Habbûs döneminde, torunu Temîm b. Bulukkîn, Mâleka valisi olarak görev yapmaktaydı. Bâdîs b. Habbûs'un vefatından sonra, Sanhâce'nin önde gelenleri, küçük kardeşi Abdullah'ı Gırnata emiri olarak seçtiler. Bu durum Temîm'in Mâleka'da bağımsızlığını ilan etmesine ve Mâleka Emirliği'ni kurmasına yol açtı. Dolayısıyla, 446/1074 tarihinde dedesi Bâdîs b. Habbûs'un elinden alınan Mâleka'da, torunu Temîm tarafından bağımsız bir emirlik kuruldu. Temîm'e *el-Muntasır billah* lakabı verildi. Ancak, Temîm ve kardeşi Abdullah arasında çıkan savaşta, kardeşi Abdullah galip geldi. Annelerinin müdahalesi olmasaydı, Mâleka, Temîm'in kontrolünden çıkabilirdi. Bu olaydan sonra Abdullah, Gırnata'ya geri döndü. 478/1085 yılında Kastilya Kralı VI. Alfonso, Temîm'den yüksek bir cizye talep etti. Bunun üzerine Temîm, Kuzey Afrika'daki Murabıt lideri Yûsuf b. Tâşfîn'den yardım istedi. VI. Alfonso, 478/1085'te Tuleytula'yı işgal etti. Temîm, Mülûkü't-tavâif emirleriyle birlikte Murabıt ordusuyla 479/1086'da meydana gelen Zellâka savaşına katıldı. Ancak, 483/1090'da fukahadan bazıları (İslam hukukçuları), Temîm'i halkına zulmetmekle suçlayarak Yûsuf b. Tâşfîn'den onu tahtından indirmesini talep ettiler. Bu talep üzerine Yûsuf b. Tâşfîn, Temîm'i tahtından indirip tutukladı ve Mağrib'e sürgüne gönderdi. Daha sonra Temîm Sûs şehrine nakledildi. Yûsuf b. Tâşfîn'in onu affetmesinden sonra Merâkeş'e giden Temîm, 488/1095 yılında burada vefat etti.²⁵

Bâdîs b. Habbûs'un 465/1073'de ölümü üzerine, Sanhâce kabilesinin ileri gelenleri, henüz genç olan Abdullah b. Bulukkîn'i Gırnata valisi olarak atayarak ağabeyi Temîm b. Bulukkîn'i atlamışlardır. Abdullah b. Bulukkîn, kendisine *el-Muzaffer* lakabını vermiştir. Vezirlik görevine ise Sanhâce kabilesinin önde gelenlerinden Sîmâce getirilmiştir. Ancak, İşbîliye emiri Mu'temid b. Abbâd, Bâdis b. Habbûs'un ölümünden faydalanarak Gırnata'nın kuzeyinde bulunan Ceyyân'a saldırmış ve 466/1074'te şehri ele geçirmiştir. Bu zaferin ardından Gırnata'ya da saldırmış, ancak Sîmâce'nin liderliğindeki Sanhâce ordusuyla yapılan çarpışmada başarılı olamayarak geri çekilmek zorunda kalmıştır. Abdullah b. Bulukkîn, Sîmâce'nin tavsiyesi üzerine Kastilya Kralı VI. Alfonso ile yıllık 20.000 dinar haraç ödeyerek ittifak kurmuştur. Alfonso, İşbîliye topraklarına karşı yürüttüğü seferde Sanhâce ordusuna yardım etmiş ve birlikte Qabarra'yı ele geçirmeyi başarmışlardır. Mu'temid b. Abbâd, Alfonso'ya veziri İbn Ammâr'ı göndererek onu ittifak yapmaya ve Gırnata'ya saldırmaya davet etmişti. Şehir Mu'temid b. Abbâd'ın, para ise Alfonso'nun, ayrıca Mu'temid b. Abbâd tarafından ödenecek 50.000 dinar da Alfonso'ya kalacaktı. Ancak, Mu'temid b. Abbâd'ın Kurtuba'da, Me'mûn b. Zî'n-Nûn tarafından mağlup edilmesi planın uygulanmasına fırsat vermemiştir. Mu'temid b. Abbâd,

²¹ Himyerî, *er-Ravdu'l-Mi'târ*, 279.

²² Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 230.

²³ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *A'mâlü'l-a'lâm*, 230.

²⁴ Schmitz, "Bâdis b. Bâdis", 2/193.

²⁵ İnân, *Devletü'l-İslâm*, 144.

Gırnata'yı ele geçirmek için Kastilya Kralı VI. Alfonso ile tekrar ittifak kurma girişiminde bulunmuştur. Yapılan anlaşmaya göre Mu'temid b. Abbâd, Ceyyân yakınlarındaki kaleleri Alfonso'ya devredecek ve sonra da Alfonso kaleleri Mu'temid b. Abbâd'a satacağı. Abdullah b. Bulukkîn, veziri Simâce'nin gücünün kalmadığını fark etmiş ve onu görevinden azletmiştir. Simâce de ailesiyle birlikte Meriyye'ye gitmiştir. 479/1086 yılında Abdullah b. Bulukkîn, Zellâka Savaşı'nda Murabit ordusuyla birlikte Endülüs kuvvetlerine katılmıştır. Ancak, 483/1090'da Yûsuf b. Tâşfin'in Abdullah'ın Mülükü't-tavâif'e karşı gizli bir ittifak kurduğu haberini alması üzerine, Abdullah'ı tahtından indirip Ağmat'a sürgüne göndermiştir.²⁶

2. 2. Yiddîr b. Hubâse ile Mücadelesi

Habbûs b. Mâksen'in 429/1038 yılında vefat etmesinin ardından oğlu Bâdîs b. Habbûs, Gırnata'nın hükümdarı olarak tahta geçmiştir. Bazı Yahudi ve Berberî topluluklar, Bâdîs'in yerine kardeşi Bulukkîn'in tahta geçmesini savunurken, Araplar ve veziri Samuel b. Nagrale liderliğindeki bir grup, Bâdîs'in hükümdarlığını desteklemişlerdir.²⁷ Bâdîs b. Habbûs'un dönemi, Zîrîlerin Endülüs'teki en güçlü olduğu dönem olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde emirlik, Endülüs'ün önemli güçlerinden biri haline gelmiştir. Bâdîs b. Habbûs'un iktidarındaki ilk yılları, çocuklarının eğitimi, fakihlerle kitap kritiği gerçekleştirme, elçileri karşılama ve danışmanlığını üstlenen kardeşinin oğlu Yiddîr b. Hubâse ile taht mücadelesi gibi çeşitli faaliyetlerle geçmiştir. Ancak, Bâdîs'in hükümdarlığına karşı muhalefet oluşmuş ve fitneler ortaya çıkmıştır. Bu dönemde, bazı kişiler Bâdîs b. Habbûs'un yerine, kardeşinin oğlu Yiddîr b. Hubâse'nin hükümdar olmasını savunmuşlardır.²⁸

Bu dönemde hüküm süren liderler arasında Remle'nin karşısında bulunan el-Munye'ye giderek burada önemli kararlar alma geleneği oluşmuştu. Bâdîs b. Habbûs'un babası Habbûs da bu geleneği takip ederek, alınacak kararları bu mekânda almaktaydı. Remle'nin iki girişi bulunmaktaydı ve Yiddîr b. Hubâse ile beraberindeki kişiler, Bâdîs'i burada öldürmeyi planlamışlardı. Bu amaçla, suikastçılar zırhlarını giyerek, planı gerçekleştirmek için harekete geçtiler. Ancak, Sanhâce kabilesine mensup Kolcer köyünde yaşayan Furkan adında bir yaşlı, bu planı öğrendi. Bunu Bâdîs ile yakınlaşma fırsatı olarak gören Furkan, atına binerek hemen Munye'ye yetişti ve Bâdîs'e, suikastçılar tarafından kurulan tuzağı haber verip diğer kapıdan çıkması gerektiğini söyledi. Bâdîs, bu uyarı üzerine diğer kapıdan çıkarak tehlikeden kurtuldu. Bu sırada suikastçılar, Bâdîs'in çıkmasını beklerken, veziri Ali b. el-Karavî ve adamları karşılarında çıkarak durumu açıkladılar. Suikastçılara, hükümdarın casuslarının planlarını öğrendiğini ve özür dilemeleri gerektiğini bildirdiler. Suikastçılar, bu durum karşısında kaçarak dağıldılar. Kaçanlar arasında, Bâdîs'in kardeşinin oğlu Yiddîr b. Hubâse de bulunmaktaydı. Yiddîr, kaçarak düşmanlarının himayesine sığındı. Bâdîs'e göre Yiddîr, âsi, zorba, emirlere uymayan ve ihanet eğiliminde olan bir kişiliğe sahipti.²⁹

2. 3. Meriyye Emiri Züheyr el-Âmirî ile Mücadelesi

Meriyye'nin³⁰ sınırlarını genişleterek ve medeniyet seviyesini artırarak belli bir noktaya taşıyan Hayrân el-Âmirî'nin ardından bölgeye liderlik etmek isteyen Züheyr el-Âmirî, Gırnata dâhil olmak üzere Endülüs'ün büyük bir kısmını kontrol etmeyi amaçlamaktaydı.³¹ Bu hedefler doğrultusunda, Züheyr el-Âmirî'nin kararlarını uyguladığı ve birçok görüşünü benimsediği Muhammed b. Abdullah el-Berzâlî'nin etkisi belirgin bir rol oynuyordu. Bu etkileşimlerin temelinde, Muhammed b. Abdullah el-Berzâlî'nin Abbâdî halifesi ve Mâleka (Malaga) halifesi arasında oynadığı aracılık rolü bulunmaktaydı. Bâdîs b. Habbûs, Züheyr el-Âmirî'yi küçümsemekte, onu "tecrübesiz, işlerin sonunu

²⁶ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 3/289-290.

²⁷ Abdülkerim Özeydin, "Bâdîs b. Habbûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 4/419-420.

²⁸ Bulukkin, *Kitâbu't-tibyân*, 48.

²⁹ Bulukkin, *Kitâbu't-tibyân*, 48-49; Buhârî Ömer, Sabân Habîb, "İmâretü Gırnata alâ ahdi Bâdîs b. Habbûs", *el-Mecelletü'l-Cezâiriyye li'l-mahtûtât*, 17/2, (Temmuz 2021), Cezâir, 442.

³⁰ Geniş bilgi için bkz. Kadir ERBİL, "Her Yönüyle Meriye Beyliği", *İlahiyat Araştırmaları*, (İzmir: Duvar Yayınları, 2022), 32-56.

³¹ İbn İzzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/169.

düşünmeyen, ihanet içinde bulunan” birisi olarak görmekteydi. Bâdîs, Züheyr’e muhalefetten vazgeçmesi için elçi gönderdi, ancak Züheyr bu uyarıyı dikkate almadı. Züheyr el-‘Âmirî’nin hükümetinde, vezir İbn Abbâs adında bir kişi, kötülük yapmaya eğilimli, hafif tavırlı, ahmak ve emirler arasında çatışmaya neden olan birisi olarak öne çıkıyordu. İbn Abbâs, Züheyr el-‘Âmirî’nin işlerini yürütüyordu, ancak vezirin yetersizliği nedeniyle işler yolunda gitmiyordu. Bâdîs b. Habbûs, Züheyr el-‘Âmirî’den babasının döneminde yapılan anlaşmayı yenilemesini talep etti, ancak Züheyr bu isteği reddederek Bâdîs’e karşı çıktı.³² Züheyr’in veziri, Gırnata yöneticilerini aşağılayıcı ifadelerle iki lider arasında fitne tohumları ekerek durumu daha da karmaşık hale getirdi. Bu süreç sonunda savaş kaçınılmaz hale geldi. Züheyr el-‘Âmirî, kâtibi İbn Abbâs ile birlikte 429/1038 yılında el-Bûnt yakınlarında Bâdîs b. Habbûs’un ordusuyla karşılaştı. Bâdîs, adamlarına Züheyr’in tuzak ve pusu kurduğu köprüyü yıkmalarını emretti ve sabah vakti ordusuna saldırı emrini verdi. Bu kanlı savaşta Züheyr el-‘Âmirî ve veziri İbn Abbâs dâhil birçok Meriye askeri öldü. Bâdîs b. Habbûs, galip gelerek birçok ganimet elde etti.³³ Bu zafer, Bâdîs’in gücünü ve saygınlığını artırarak, Endülüs’te Berberîlerin en etkili liderlerinden biri haline gelmesini sağladı.³⁴

Bâdîs b. Habbûs elde ettiği zaferin ardından esirlerin tamamının öldürülmesini ve Züheyr el-‘Âmirî’nin veziri Ahmed b. Abbâs’ın (ö. 436/1044) hapsedilmesini emretti. İbn Hazm ve el-Bâcî hariç, esirlerin tümü infaz edildi.³⁵ İsmi geçen el-Bâcî, Süleyman b. Halef b. Sa’d et-Tancî el-Kutbî, Ebu’l-Velîd el-Bâcî’dir.³⁶ Ahmed b. Abbâs, savaşta Bâdîs’in en değerli adamlarına engel olmuş ve onları Bâdîs’ten uzaklaştırmak için her türlü çabayı göstermişti. Ahmed b. Abbâs, Bâdîs’in huzuruna geldiğinde, defterlerinin korunmasını istemiş, Bâdîs ise, ölüm anında bile hile yapmak isteyen Ahmed’i hapse gönderilmesi için emir verdi.³⁷

Bâdîs’in savaştan sonra başlattığı kişiler arasında bulunan İbn Hazm’ın adamları ile Züheyr el-‘Âmirî ve adamlarından kurtulmak isteyen Abdülaziz b. Ebî el-‘Âmir, Bâdîs’ten af dilemek, özellikle de Ahmed b. Abbâs’ın durumunu öğrenmek için geldiler.³⁸ Ancak, Bâdîs’in mal toplama ve intikam alma arzusuyla hareket ettiği bilinmekteydi. Bâdîs ve kardeşi Bulukkîn, hapishaneye gittiklerinde Ahmed b. Abbâs’ın huzura çıkarılmasını istediler. Bâdîs, huzuruna getirilen Ahmed’e karşı suçlamalarda bulunarak öfkesini dile getirdi. Ahmed b. Abbâs, nazik bir şekilde cevaplar verse de, Bâdîs’in öfkesi giderek arttı. Sonunda, Bâdîs, Ahmed b. Abbâs’ın kafasını kestirerek cesedini sarayın dış kapısına astırdı. Bâdîs’in tüm bu yaptıkları özellikle de el-Bâcî ve İbn Hazm’a yönelik tutumu, Kurtuba’da da biliniyordu.³⁹

2. 4. Abbâdîler ile Mücadelesi

Bâdîs b. Habbûs, hükümrancılık alanını genişletmeye odaklanmıştı. Bu hedefi gerçekleştirmesinin önündeki en büyük engel ise, İşbîliye’deki Abbâdîlerin varlığıydı. Abbâdî lideri Ebû’l-Kâsım b. Abbâd’ın oğlu İsmâil, Endülüs coğrafyasındaki Berberî unsurları ortadan kaldırmayı amaçlıyordu. Fakat hedefine ulaşabilmesi için en önemli engeli, Gırnata sultanı Bâdîs b. Habbûs ve onun liderliğindeki ordusu oluşturuyordu.

İşbîliye’deki hâkimiyetini genişletmek isteyen Abbâdî lideri İsmail, oğlu İsmâil b. Abbâd’ı hâcib olarak atayarak stratejisini güçlendirmeye çalıştı. Ancak, bu kararın ardından maddi gücü ve özellikle

³² Ebû’l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî, *ez-Zağîre fi meğâsini ehli’l-Cezîre*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru’s-sekâfe, 1997), 1/408; İbn İzârî, *Beyânü’l-muğrib*, 3/169; Ebû Abdillâh Zü’l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî, *A’mâlü’l-a’lâm fi men büyi’a kable’l-ihtilâm min mülûki’l-İslâm*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2003), 1/216; Lisânüddîn İbn Hatîb, *el-lhâta fi aḥbâri (târîḫi) Gırnâta*, (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 2003), 1/526.

³³ Bulukkin, *Kitâbu’t-tibyân*, 51; Buhârî Ömer, Sabân Habîb, “İmâretü Gırnata alâ ahdî Bâdîs b. Habbûs”, 445.

³⁴ Bulukkin, *Kitâbu’t-tibyân*, 52.

³⁵ İbn İzârî, *Beyânü’l-muğrib*, 3/171.

³⁶ Ebû’l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes’ûd b. Mûsâ b. Beşkûvâl el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî, *Kitâbü’ş-Şıla fi târîḫi e’immeti’l-Endelüs*, thk. İbrâhim el-Ebyârî (Beyrut: Dâru’l-kitâbi’l-Lübânî, 1989), 176-177

³⁷ İbn İzârî, *Beyânü’l-muğrib*, 3/172.

³⁸ İbn İzârî, *Beyânü’l-muğrib*, 3/172.

³⁹ İnân, *Düvelü’t-tavâif*, 127.

manevi etkisi tehlikeye giren Yahyâ b. Ali b. Hammûd, İşbîliye'ye saldırmaya karar verdi. Berberî liderleri, şehrin sağlam bir şekilde korunduğunu fark ettikleri için saldırıyı bir yıl ertelediler. Bu süreçte İbn Abbâd, Karmûne'de konuşlanan Yahyâ b. Ali b. Hammûd'a karşı harekete geçerek, İsmâil'in liderliğindeki ordusuyla şehri ele geçirdi. Bu eylemle birlikte, Yahyâ b. Ali öldürüldü ve Hammûdîlere ağır bir darbe indirildi. Hammûdîler'in zayıflamasıyla birlikte Mülûkû't-tavâif'ten bazı liderler, sahte halifeye olan bağlılıklarından vazgeçmeye karar verdiler. İbn Abbâd, bu liderlerden Kurtuba hâkimi Ebû Hazm Cehver'i vazgeçirmeye çalıştı, ancak başarılı olamadı. Bunun üzerine İbn Abbâd, oğlu İsmâil'in komutasındaki bir orduyu diğer Mülûkû't-tavâif emirlerini korkutmak amacıyla yola çıkardı. Ancak bu ordunun Kurtuba'da başarısız olduğu ve geri dönüşte Emîr Bâdîs b. Habbûs'un saldırısına uğradığı bilinmektedir. 430-431 (1039-40) yılında gerçekleşen savaşta, İsmâil b. Abbâd'ın hayatını kaybetmesine yol açtı. Onun kesik başı, Yahyâ b. Ali b. Hammûd'a gönderildi. Bu olay, bölgedeki siyasi denge üzerinde önemli etkiler yaratmış ve İbn Abbâd'ın stratejik planlarının karmaşıklığını gözler önüne sermiştir.⁴⁰

Endülüs tarihinde önemli bir döneme damgasını vuran olaylardan biri, Bâdîs'in hâkimiyet alanını genişletme hedefiyle gerçekleştirdiği İşbîliye seferidir. Endülüs'ün tamamına hâkim olma arzusuyla harekete geçen Bâdîs, muazzam bir orduyla İşbîliye'ye yönelmiştir. Bu hamle, İşbîliye hâkimi Kadı Ebû'l-Kâsım İbn Abbâd'ın 433/1042 tarihte meydana gelen savaşta mağlûp olması ve hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Babasının ölümünden sonra el-Mu'tazîd-Billâh 433/1042'de Abbâdîlerin emiri olarak tahta geçmiştir. el-Mu'tazîd-Billâh egemenlik alanını genişletme stratejisi doğrultusunda, Endülüs'te güçlenen Berberilere karşı kararlı bir duruş sergilenmiştir.

İshak b. Muhammed el-Birzâlî, Muhammed b. Nûh ed-Demmerî ve Abdûn b. Hazrûn gibi Berberî reislerini Cezîretülhadrâ hâkimi Muhammed b. Kâsım el-Hammûdî'yi halife olarak tanımaları için ikna eden Bâdîs, bu reisleri de yanına alarak İşbîliye hâkimi Mu'tazîd'a karşı bir sefere liderlik etmiştir. 439 (1047-48) tarihinde İşbîliye'yi kuşatan Bâdîs, bu olayların ardından bölgede büyük bir üne kavuşmuş ve çevre hükümdarları ondan çekinmeye başlamıştır.⁴¹ Öte yandan, el-Mu'tazîd-Billâh'ın, Karmûne (Carmona)'nin Berberî Emiri Muhammed b. Abdullah el-Berzâlî'ye karşı yürüttüğü savaşa odaklanması, Bâdîs'in Endülüs'teki etkisini artırmıştır. Bu süreçte, Mu'tazîd Billâh, Mertûle (Mertola) emiri İbn Tayfûr ve Leble (Niebla) emiri Muhammed b. Yahyâ el-Yahsubî'nin karşısında önemli başarılar elde etmiştir. Mu'tazîd-Billâh'ın bu zaferleri, onu Batalyevs, Cezîretülhadrâ, Gırnata ve Mâleka emirlerini bir araya getirerek bir ittifak oluşturmaya yönlendirmiştir. Mu'tazîd-Billâh, 436/1044-45 tarihinde Mertûle'yi, 442/1050'de Evrebe'yi, 443/1051'de Şeltiş (Saltes)'i, 444/1052'de de Kastâle, Velbe (Huelva), Şentemeriye (Santaver) ve Şilb (Silves) gibi Batı Endülüs şehirlerini ele geçirerek bölgedeki egemenliğini pekiştirmiştir. 446/1054 tarihinde ise Cezîretülhadrâ'yı zapt etmiştir. Mu'tazîd-Billâh, oğlu İsmâil'i Kurtuba üzerine göndermiştir. İsmâil Kurtuba yerine Cezîretülhadrâ'ya odaklanarak burada yeni bir devlet kurma girişimini engellemiştir.⁴²

Bu dönemde Abbâdîler ile Zîrîler arasında yoğun bir rekabet söz konusuydu. Abbâdî emiri Mu'tazîd b. Abbâd'ın, 445/1053'te bölgenin Abbâdî taraftarı Arapların yardımıyla Berberîlerin hakimiyetindeki Mevrûr (Moron), Erkûş (Arcos) de la Frontera, ve Rûnde'yi (Ronda) topraklarına ilhak etmesi, Bâdîs b. Habbûs'un büyük tepkisine sebep oldu. Mu'tazîd b. Abbâd'ın, Bâdîs b. Habbûs'a karşı gönderdiği diğer oğlu Muhammed ise (Mu'temîd-Alellah) mağlup olarak geri döndü.⁴³

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh el-Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti (fî târihi 'ulemâ'i) l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Muhammed Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2008), 1/30-31; Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî el-Merrâkûşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahhâri'l-Mağrib*, thk. Muhammed Saîd el-Arabân, Muhamme el-Arabî el-Alemî (Kahire: Matbaatü'l-istikâmet, 1949), 113-114; İbn İzâri, *Beyânü'l-muğrib*, 3/199.

⁴¹ Özeydîn, "Bâdîs b. Habbûs", 4/420.

⁴² Câsım el-Ubûdî, "Mu'tazîd-Billâh el-Abbâdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 131/385.

⁴³ Özdemir, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Endülüs*, 4/143.

2. 5. Mâleka/Malaga'yı Ele Geçirmesi

Bâdîs b. Habbûs, çeşitli bölgeleri ele geçirdikten sonra Vâdiâş'tan önce Mâleka'yı fethetmeyi planlamış ve tüm stratejilerini buna göre oluşturmuştur. Bu sefere liderlik edecek olan komutanı Telkâte kabilesinden itaatkâr Yahya b. Yifrân'dı. Bâdîs b. Habbûs, ülkesindeki fitneçilere karşı sert bir tutum sergilemiştir. Bir Yahudi'nin Sanhâceliler tarafından öldürülmesi üzerine cesaret bulan Yahya, fitneçilere liderlik edip birçok mal ve mülk elde etmiştir. Bu durum Bâdîs b. Habbûs'un büyük tepkisini çekmiş ve Mâleka'nın fethinden sonra onu görevinden azletme kararı almıştır. Ancak, bu kararın uygulanacağı sırada Yahya sefer sırasında vurularak öldürülmüştür. Bâdîs b. Habbûs, bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: "Bir günde sevindirici iki haber aldık. Birincisi Yahya'nın ölümü, diğeri ise Mâleka'nın fethi."⁴⁴

Abbâdîler ile Zîrîler arasındaki rekabet, her iki tarafın hedefleri olan Cezîretü'l-hadrâ (Algeciras) ve Mâleka'yı ele geçirmelerini engelliyordu. Mu'tazîd b. Abbâd, 446/1054'te Hammûdîlerin kontrolündeki Cezîretülhadrâ'yı kuşatınca, Bâdîs b. Habbûs da Mâleka'yı topraklarına katmak üzere harekete geçti. Mu'tazîd b. Abbâd, daha önce Mâleka'yı ele geçirdiği için, şehirdeki büyük Berberî nüfusundan endişe duyuyordu. Mu'tazîd b. Abbâd'ın komutanı, yaşına rağmen tecrübeli ve güvenilir olan Mahlûf b. Mellûl'dü. Bâdîs b. Habbûs'un ordusu, şehrin fethi için sabırla bekliyordu. Ancak Bâdîs'in sabrı azalınca, 449/1057 yılında Mâleka'yı ele geçirmek üzere saldırdı. Mu'tazîd b. Abbâd'ın iki oğlu Câbir ve Muhammed el-Mu'temid, babalarına yardım etmek için geldiler. Gerçekleşen kanlı savaşta, Mu'tazîd b. Abbâd komutasındaki İsbîliye ordusu mağlup oldu ve 449/1057'de Bâdîs b. Habbûs, Mâleka şehrine hâkim oldu. Daha sonra el-Kasaba'nın inşasını tamamladı. Bu hezimet, Mu'tazîd b. Abbâd'ın İsbîliye'nin kuzeyinde bulunan küçük Berberî emirlikleri Ronda, Karmûne, Erkuş, Şezûne ve Murûr'u ele geçirmesine engel olamadı.⁴⁵

2. 6. Meriye Emiri Mu'tasım b. Sumâdih ile İlişkileri

Bâdîs b. Habbûs'un Gırnata emiri olduğu dönemde Meriye emiri Mu'tasım b. Sumâdih ile olan ilişkileri, Mu'tasım b. Sumâdih'in yardımıyla şekillenmiştir. İbn Ebî 'Âmir'in Lorca'dan dönerken Meriye'yi istemesine rağmen, Mansûr'un makamından ayrılmaması nedeniyle bu toprakları kaybettiği ifade edilir. Mücâhid, önde gelen komutanlara Berberîleri tanımadıkları ve savaş konusundaki deneyimlerini bilmedikleri takdirde onlardan uzak durmalarını tavsiye etmiş ve bu halkla savaşmanın devletin çökmesine, tahtın başka birine geçmesine ve toplumun yıkılmasına neden olacağını belirtmiştir. İbn Ebî 'Âmir, Mücâhid'in uyarısına hakaretle karşılık verince, Mücâhid makamını terk etmiştir.

Mücâhid'in bu ayrılışı halkı üzmüş, Franklar ise İbn Ebî 'Âmir'den beklentilerini yerine getiremeyeceği konusunda emin olmuştu. Bu durum karşısında çaresiz kalan İbn Ebî 'Âmir geri dönmek zorunda kalmıştır. Bâdîs b. Habbûs, ordusunu toplamış ve onlara, bu ordunun savaşmadan yenilgiye uğraması hakkındaki düşüncelerini sormuştur. Onlar, Bâdîs b. Habbûs'un başarılı olduğunu, başkalarına herhangi bir şehir vermediğini ve Allah'ın onu seçtiğini, onu akıl ve yetenek olarak üstün kıldığını belirterek başarılarını övmüşlerdir. Bâdîs b. Habbûs, mücadeleden galip çıkmış ve Ebu'l Ahvas yani İbn Sumâdih'e itaat edilmesi üzerine Meriyye'deki topraklarına sahip olmuştur.

Bu dönemde Kurtuba'da Meriye'nin durumu oldukça hassastı. Emir olarak İbn Sekkâ görevde bulunuyor ve Bâdîs b. Habbûs'tan çekiniyordu. İbn Sekkâ, Bâdîs b. Habbûs'un üstün rekabet gücü karşısında kendisini zayıf hissediyordu. Bu süreçte Meriyye'de, Ebû'l-Ahvas'ın ölümü üzerine yerine oğlu Mu'tasım'ın geçmişti. Aynı zamanda, Murabıtlar Endülüs'e gelmişti. Mu'tasım, henüz çok genç bir lider olarak, Bâdîs b. Habbûs'tan babası döneminde olduğu gibi kendisine yardım etmesini ve

⁴⁴ Bulukkin, *Kitâbu't-tbyân*, 76.

⁴⁵ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî el-Makkarî et-Tilimsânî, *Nefhu't-tîb min guşni'l-Endelüsi'r-ratîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Haţîb*, thk, İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru's-sâdir, 1388/1968) 1/196; Bulukkin, *Kitâbu't-tbyân*, 76-77; İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/271-273.

babasının döneminde yapılan anlaşmanın yenilenmesini talep etti. Bâdîs b. Habbûs, Mu'tasım'ın isteğini kabul ederek, babasının döneminde olduğu gibi onu himayesi altına alacağını bildirdi. Bu anlaşma uzun bir süre devam etti ve aralarına herhangi bir fitne giremedi.⁴⁶

2. 7. Vâdiâş'ı İbn Sumâdih'ten Geri Alması

Bâdîs b. Habbûs, düşmanların zalimliğini ve insanların hırsını görünce, insanları toplayıp şu sözleri söyledi: "Vâdiâş'ta yaşananlar ve bu bölgenin İbn Sumâdih'in egemenliğine geçmesi hakkındaki düşünceleriniz nedir?" Komutanlar ve önde gelen bir grup, "Bu sorunu çözmek için bir miktar para ve çaba gereklidir" dediler. Bu sözler üzerine daha önce aralarında bir anlaşma olan Bâdîs b. Habbûs, İbn Sumâdih ile ilgili olarak şunları ifade etti: "Benimle İbn Sumâdih'in durumu, kanatları altına aldığı yavrularını gören bir kazın durumuna benzer. Kaz, yumurtayı görünce çok beğenir ve 'Yumurtamı kanatlarımın altına almak, yiyeceğimden daha iyidir' der. Ancak kendi kanatlarıyla yumurtayı koruyamaz, yiyeceğe gider ve geri döndüğünde yumurtanın bozulduğunu fark eder. İbn Sumâdih de buna benzer. Onu korumam altına aldım, o ise topraklarımı işgal etti. O işgal ettiği toprakları kaybedecek." Bâdîs'in bu sözleri, komutanlarına ve askerlerine cesaret vermiştir. Silahlarını, savaş araç ve gereçlerini toplayıp İbn Sumâdih'in ele geçirdiği Vâdiâş'ı kuşatarak geri almışlardır.

İbn Sumâdih, Bâdîs b. Habbûs'tan af dilemek için elçiler göndermiştir. Ona, emri altında bulunan Yahudiler nedeniyle herhangi bir sıkıntı yaşamayacağını, ancak içeride kargaşa çıkma riski olduğunu söylemiştir. Bâdîs b. Habbûs, onun özrünü kabul edince İbn Sumâdih, şu ayetleri okumuştur: "*(Oğulları dedi ki:) 'Ey şefkatli babamız! Bizim günahlarımızın bağışlanması için Allah'tan mağfiret dile. Çünkü biz gerçekten günahkâriz.'* dediler"⁴⁷ Bunun üzerine Bâdîs b. Habbûs da şu ayeti okumuştur:⁴⁸ "*Bugün sizin için kınama yok, Allah sizi affetsin. O, merhametlilerin en merhametlisidir.*"⁴⁹

2. 8. İşbiliye Arapları ile Gırnata Berberleri Arasındaki Çatışmalar

Mu'tazid b. Abbâd'ın 461/1069'da vefat etmesi üzerine yerine oğlu el-Mu'temid 'Alallah Muhammed tahta geçti. Mu'temid, kendisi ve babası ile Bâdîs b. Habbûs arasındaki geçmişi unutmamıştı. Gırnata'yı ele geçirme fırsatı kolluyor ve Gırnata'daki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Mu'temid b. Abbâd, dedeleri gibi Endülüs'te yaşayan Berberlerden endişe duyuyordu. Özellikle de Kuzey Afrika'dan gelen Gırnata Berberlerinin ırkçı eğilimlerinden çekiniyordu. Geçmişte yaşananlardan ötürü İşbiliye Arapları ile Gırnata Berberleri arasında olası bir çatışma ihtimalinden endişe duyuyordu.

Bâdîs b. Habbûs'un Endülüs'teki diğer emirlere ve düşmanlara karşı yürüttüğü politikalar, Mu'temid b. Abbâd'ın endişelerini haklı çıkarıyordu. Bâdîs b. Habbûs'un, Karmûne, Mâleka, Erkuş, Ceyyân gibi Endülüs'ün güney ve doğusundaki uygulamaları ve aldığı kararlar, bu konuda açık bir delil teşkil ediyordu. 475/1065 yılında İbn Yakûb adlı bir süvari, Mu'tezid b. Abbâd'ın yardımıyla Berberî halkın yaşadığı Ronda emiri Ebî Nasr b. Ebî Nûr'a suikast düzenledi. Bu olayın ardından Bâdîs b. Habbûs büyük bir öfkeye kapıldı. Planladığı cezalandırma eylemi olarak, Gırnata'daki tüm Arap sakinlerini öldürmek istediğini açıkladı. Bâdîs, bu planını bir sonraki Cuma günü gerçekleştirmek üzere Gırnata camisinde bulunan tüm halkı toplamalarını istedi. Ancak, her şeyi kontrol eden Yahudi vezire danışmadan hiçbir şey yapmadığı için, gizlice planını bu vezire danıştı ve ondan bu planı gizli tutmasını rica etti. O planı onaylasa da onaylamasa da, bu kararlılıkla planını uygulamaya koymaya kararlı olduğunu belirtti. Yahudi vezir, bu planın kötü sonuçlar doğurabileceğini düşünerek Bâdîs b.

⁴⁶ Bulukkin, *Kitâbu't-tibyân*, 66-67.

⁴⁷ Yusuf, 19/97.

⁴⁸ Bulukkin, *Kitâbu't-tibyân*, 74-76.

⁴⁹ Yusuf, 19/92.

Habbûs'u vazgeçirmeye çalıştı. Ona biraz zaman tanınmasını ve bu tür bir eylemin sonuçlarını düşünmesini önerdi. Vezir, Bâdîs'e şunları söyledi:

Varsayalım ki her şey sizin isteğiniz doğrultusunda gerçekleşiyor. Varsayalım ki Arapları yok etmeyi başardınız ve böyle bir girişimin tehlikelerini göz ardı ettik; varsayalım ki herkese zarar vermenin mümkün olmadığını fark ettiniz. Şehrinizde ve topraklarınızda yaşayanlar; o zaman Endülüs'ün diğer kısmında kalan Arapların vatandaşlarının başına gelen talihsizliği unutacaklarını mı sanıyorsunuz? Bir şey yapmayacaklarını mı düşünüyorsunuz? Evlerinde huzurlu olacaklarını mı düşünüyorsunuz? Kesinlikle hayır, şimdiden öfkeli olduklarını gözlemliyorum. Her biri kılıcını başınızın üzerinde sallayacak. Sayısız düşman, denizin dalgaları gibi sizin ve ordularınızın üzerine gelecek.⁵⁰

Ancak Bâdîs b. Habbûs, vezirinin uyarılarını dikkate almadı ve planını uygulamaya karar verdi. Vezirden planı gizli tutacağına dair söz aldıktan sonra, ordunun toplanması için görevlendirilen subaya, Cuma günü planını gerçekleştirmeye yönelik hazırlıklara başlaması emrini verdi. Bu gün için askerlerin tam teçhizatlı olması ve teftiş edilmesi gerekiyordu. Ancak huzursuzluk tüm şehre yayıldı ve Yahudi vezir, tanıdığı kadınları gizlice Müslüman liderlere göndererek onlara ertesi Cuma günü camiye gitmemelerini, tam tersine saklanmalarını tavsiye etti. Bu sayede Gırnata'daki Araplar, Bâdîs'in amacını anlamış oldular ve belirlenen günde camiye gitmemeye dikkat ettiler. Sadece Berberi şeyhleri ve diğer etnik gruplardan erkekler camiye gitti.

Bâdîs b. Habbûs, planının başarısızlıkla sonuçlandığını fark edince öfkeleni ve sırrın açığa çıktığını anladı. Vezirini çağırarak planlarını açıkladığı için onu kınadı. Vezir, Bâdîs b. Habbûs'un suçlamalarını reddederek şunları söyledi "Halk, sebepsiz yere silahlandırıldığını ve ordunun toplandığını gördüğü için doğal olarak bir düşman saldırısı bekledi. Öfkelenmek yerine, sizi intikamdan koruyan Allah'a şükretmeniz daha hayırlıdır. Olayı soğukkanlılıkla düşünün, çünkü bir gün benim bakış açımı onaylayacak ve size verdiğim tavsiyeyi mükemmel bulacaksınız." Bir Sanhâce şeyhi de vezirin bu sözlerini destekledi. Bâdîs b. Habbûs sonunda ikna oldu.⁵¹

Bu durum, Mu'tezid b. Abbâd ve oğlu el-Mu'temid'in liderliğindeki İşbiliye'deki Araplar (Beni Abbâd'ın Arap Lahm kabilesinden olduğu bilindiği için) ile liderliğini Bâdîs b. Habbûs'un yaptığı Gırnata'daki Berberîler arasında karşılıklı düşmanlığın varlığını açıkça göstermektedir. Aralarında meydana gelen savaş, diğer savaşlardan daha kanlı bir hâl alacaktı. İki Müslüman grup, adeta İslâm'dan nasip almadan birbirinden intikam almaya çalışıyor gibiydi.

1. 9. Ceyyân'ı Oğlu Mâksen'den Geri Alması

Bâdîs b. Habbûs'un oğlu Mâksen'in Ceyyân'a yerleşmesi sonrasında, Müsekken'in isyanı, Bâdîs b. Habbûs'u büyük endişeye sürükledi. en-Nâye ise korkuya kapılarak Gırnata'daki diğer Berberîlerle bir ittifak kurup Mâksen'i öldürmek ve Ceyyân'ı ele geçirmeyi amaçladı. Bâdîs b. Habbûs, oğluya doğrudan hesaplaşmak yerine onunla barışçıl bir şekilde anlaşmayı tercih etti. Ancak oğlunun fitnessine dayanamadı. Bu sırada en-Nâye, kendi çıkarları doğrultusunda Berberîleri yanına çekmek için Mâksen'e karşı gizli planlar yaptı.

Müsekken, düşüncesini değiştirdi ve devlet teamüllerini terk edip Mâksen üzerinde baskı oluşturmaya başladı. Müsekken, Mâksen'i bir av gibi görmeye başlamıştı. Mâksen, bu zor durum karşısında çaresiz kaldı ve ölümden kaçmanın yollarını aramaya başladı. Karşılıksız mal dağıtmaya başlaması, Berberîler'in Ceyyân'a akın etmesine yol açtı. Sanhâceliler, Mâksen'i sevdiler ve onun liderliğini, bir köle veya Yahudi liderden daha hayırlı gördüler. Bu durum Bâdîs b. Habbûs'un öfkesini artırdı.

⁵⁰ İbn İzzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/313, 314.

⁵¹ İbn İzzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/313, 314; Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/436-438; 'Înân, *Devletü'l-İslâmiyye*, 3/140; Claudio Sánchez-Albornoz y Menduïña, *La España Musulmana Según los Autores Islâmîtas y Cristianos Medievales*, (Madrid: El Ateneo, 1946), 2/67.

Mâksen ağır bir sorumluluk aldı en-Nâye ise ölümü göze alarak dedikoduları umursamadı. Berberîler, şehirde Mâksen'e karşı ayaklanınca, en-Nâye adamlarıyla birlikte şehirden kaçtı. Müsekken de canını kurtarmak için şehri terk etti. Halk, Bâdîs b. Habbûs dışında kimseye itaat etmeyeceğini açıkladı. Hâcib Ceyyânlıların arasına gizlendi. Bâdîs b. Habbûs, Ceyyân'ı ele geçirmek için hazırlıklarını tamamlayarak şehri kontrol altına aldı. Bâdîs b. Habbûs, kaçan oğlu ve diğerleri hakkında, "Onların başına gelenler, ölümden daha kötüdür. Ölüm, onlar için bir kurtuluştur" ifadesini kullandı. Mâksen Tuleytula'ya kaçtı. Müsekken ise askeri görevlerde istihdam edildi.⁵²

3. Dönemindeki İmar Çalışmaları

Gırnata, Bâdîs b. Habbûs'un liderliğinden önce de düşman saldırılarına maruz kalmıştı. Bu nedenle Bâdîs, şehri sağlam surlarla çevrelemeye karar verdi. İbn Haldun, inşa edilen surların hâlâ ayakta olduğunu belirtir.⁵³ Gırnata, Bâdîs b. Habbûs'un liderliğinde büyük gelişmeler kaydetti ve şehir, onun tarafından inşa edilen muazzam ve süslü binalarla donatıldı.⁵⁴

Bâdîs b. Habbûs Gırnata'nın gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. Emir Sarayı, Beyyâzin'in en yüksek yerine inşa edilmiştir. Düşmanlar, sarayın yüksek konumu nedeniyle ona "horoz kümesi" adını takmışlardır.⁵⁵ Bu saray, Mülûkü't-tavâif döneminin en görkemli saraylarından biri olarak kabul edilirdi. Bâdîs b. Habbûs, ölümünden sonra sarayın içinde bulunan mescide gömülmeyi vasiyet etmiştir. Ancak mescit daha sonra yıkılmıştı ve sadece Bâdîs b. Habbûs'un mezarının mermeri günümüze kadar ulaşılmıştır.⁵⁶

Bâdîs b. Habbûs, Gırnata'nın imarıyla sınırlı kalmayarak Mâleka'yı da genişletmiş ve Endülüs'ün en büyük kasabalarından biri haline getirmiştir. 449/1057 yılında Mâleka'nın yeniden inşasına başlanmış ve şehir yeniden düzenlenmiştir. Bu inşa faaliyetleri ve 455/1063 yılında tamamlamıştır.⁵⁷ Onun inşa ettirdiği bazı yapılar günümüze kadar ulaşabilmiştir. İyiliksever ve yardımsever bir kişiliğe sahip olan Bâdîs b. Habbûs'un Gırnata'da inşa ettirdiği saray, İslâm ülkelerinde ve Müslüman olmayan diğer ülkelerde eşi benzeri olmayan bir yapıydı.⁵⁸

Bâdîs b. Habbûs'un emirliğinin son dönemlerinde egemenlik alanındaki topraklarda çıkan bazı karışıklıklar, Abbâdîler'in Mâleka'yı, Sumâdîhîler de Vâdiâş'ı kuşatmalarına rağmen, Bâdîs b. Habbûs topraklarını korumayı başarmıştır. 459/1067 yılında isyan eden oğlu Mâksen'den Ceyyân'ı geri almıştır.⁵⁹ Bâdîs b. Habbûs'un emirliği süresince Gırnata, Darro Nehri'nin batı kıyısına kadar kaleyle çevrili önemli bir şehir haline gelmiştir. Şehrin su ihtiyacını karşılamak ve getirilen suyu şehre dağıtmak amacıyla inşa edilen su kanalları ve sarnıçlar günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bâdîs b. Habbûs'un emirliği döneminde Berberîler, Endülüs'teki en geniş ve zengin topraklara sahip olmuştur.⁶⁰

4. Dönemindeki Yahudi Vezirler

Vezir kelimesinin kökeni hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar, vezirlik kurumunun Sâsânî devlet teşkilatından alındığı düşüncesine dayanarak kelimenin Farsça kökenli olduğunu savunmaktadır. Kimi araştırmacılar ise kelimenin aslının Arapça olduğunu ileri sürerek vezirliğin kurum olarak Abbâsîler döneminden önce de bilindiğini iddia etmektedir. Birçok

⁵² Bulukkin, *Kitâbu't-Tıbyân*, 80-81.

⁵³ Abdurrahmân b. Muhammed b. Haldûn, *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḥaber fi eyyâmî'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âşarahüm min-zevi's-sultâni'l-ekber*, (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 2001), 6/213.

⁵⁴ Schmitz, "Bâdis b. Bâdis", 2/193.

⁵⁵ Seyyid Abdülaziz Sâlim, *Târihu fi târih ve hadarati'l-İslâm fi'l-Endelüs*, (İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-Cemia, 1985), 136.

⁵⁶ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/245.

⁵⁷ Muhammed Abdullah İnân, *el-Âşârü'l-Endelüsîyyetü'l-bâkiye fi İsbânyâ ve'l-Burtugâl*, (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997), 243.

⁵⁸ Makkarî et-Tilimsânî, *Nefḥu't-tîb*, 1/196.

⁵⁹ Bulukkin, *Kitâbu't-tıbyân*, 74-76, 88-91.

⁶⁰ Özdemir, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Endülüs*, 4/144.

araştırmacı, hilâfetin Emevîler'den Abbâsîlere geçmesiyle birlikte devlet teşkilatlanmasında İran etkisinin arttığını göz önüne alarak, bu kurumun Sâsânî kökenli olduğunu öne sürmektedir.⁶¹

İsmâil b. Nağrile, Bâdîs b. Habbûs döneminin en önemli kişilerinden biridir. Tam adı Samuel ben Yosef ha-Levi ibn Nagrile (Nagrello) olan İsmâil b. Nağrile, Arapça kaynaklarda Ebû İbrahim İsmâil b. Yûsuf olarak geçer. Arap dili ve edebiyatı eğitimi almış, Hıristiyanlıkla ilgili eserleri incelemiş ve İbranice yanında Ârâmîce ve Arapça'yı da öğrenmiştir. 404/1013 yılında Kurtuba'nın Berberîler tarafından ele geçirilmesinin ardından ailesiyle birlikte Mâleka'ya göç etmiş ve bir süre ticaretle uğraşmıştır. Güzel bir üsluba sahip olması, ona Gırnata'da vezir kâtibi ve vergi toplayıcısı olarak görev alma fırsatını sağlamıştır. Bu başarıları sayesinde, 418/1027'de Endülüs Yahudilerine başkan (nâgid) olarak seçilmiştir. 421/1030'da da Bâdîs b. Habbûs tarafından mali işlerden sorumlu vezir olarak atanmıştır. Babasının ölümü üzerine oğlu Bâdîs b. Habbûs'un emir olmasıyla ordu komutanlığından sorumlu vezir olmuş ve bu görevi ölümüne kadar sürdürmüştür.⁶² İsmâil b. Nağrile, ordu komutanlığı ve vezirlik görevlerinin yanı sıra bir dizi savaşa da katılmış ve gazalarını kasidelerinde dile getirerek özellikle doğuda yaşayan Yahudilere göndermiştir. Servet biriktirmeyi seven İsmail b. Nağrile, bu serveti diğer Yahudilere dağıtarak toplum içindeki yardımlaşma geleneğini sürdürmüştür.⁶³ Devlet işlerini başarıyla yürüten İsmail b. Nağrile, 448/1056 yılında ölümüne kadar insan haklarına büyük önem vermiş, Müslim-gayri müslim ayrımı yapmamıştır. Bu nedenle insanların sevgisini ve takdirini kazanmıştır.⁶⁴

Habbûs b. Mâksen tarafından vezir olarak atanan İsmâil b. Nağrile'nin 448/1056 yılında vefatı üzerine, oğlu Yûsuf/Josef vezirlik makamına getirilmiştir. Babası henüz hayattayken oğlu Yûsuf'u vekil olarak hazırlamıştır. Hatta Bâdîs b. Habbûs, oğlu Bulukkîn'i yetiştirmesi ve kâtibi olarak görevlendirmesi için ona rehberlik etmiştir. Ancak Yûsuf, babasının en güzel özelliği tevazu gibi bir hassasiyete sahip olamamıştır. Ancak Yûsuf b. İsmâil hoşgörü sahibi olması nedeniyle halkın gönlünü kazanmıştır.⁶⁵

Yûsuf, babası gibi "Nâgid" lakabını almıştı, ancak kibrinden dolayı kendisini meliklerden üstün görmekteydi. Onu Bâdîs b. Habbûs ile bir arada görenler, hangisinin melik, hangisinin vezir olduğunu ayırt edemezdi.⁶⁶ Yûsuf b. İsmâil, elinde altın keseleri ile sarayda cömertçe ihsanlarda bulunması nedeniyle gençler ve kadınlar tarafından büyük bir sevgiyle karşılanıyordu. Ancak tüm bunları, kendisini saraydaki entrikalardan korumak amacıyla yapıyordu. Bâdîs b. Habbûs'un bütün faaliyetleri, hatta ev içindeki yaşantısı bile Yûsuf'tan gizli değildi; çünkü Bâdîs, ondan hiçbir şeyini saklamazdı.⁶⁷ Bâdîs b. Habbûs'un yaşlanmasıyla, bütün devlet işlerini Yahudi vezir Yûsuf b. İsmâil üstlenmişti. Ancak Yûsuf'un Yahudilere ayrıcalık tanınması, Gırnata'da yaşayan Müslüman halk arasında tepkilere yol açmıştır. Bâdîs b. Habbûs'un oğlu Bulukkîn'in zehirlenmesi olayında, vezir Yûsuf b. İsmâil, bağımsız bir Yahudi emirliği kurma amacıyla Gırnata'yı Meriye emiri İbn Sumâdîh'e teslim etme planı yapmakla suçlanmıştı.⁶⁸ Sonuç olarak, Yahudiler Gırnata'ya yakın bazı kaleleri İbn Sumâdîh'e teslim edince Gırnata'da büyük bir isyan patlak verdi. Sosyal ve siyasi bir gerginliğin yaşandığı Gırnata'da Yûsuf b. İsmâil'in de aralarında bulunduğu üç binden fazla Yahudi hayatını kaybetmiştir.⁶⁹

İbn Hazm, Yûsuf b. İsmâil'in İslâm aleyhindeki iddialarını şu şekilde değerlendirmiştir:

⁶¹ Fatih Yahya Ayaz, "Vezir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/79-82.

⁶² Eldar Hasanov, "İbn Nağrile" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 2/595.

⁶³ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, 1/412.

⁶⁴ Bulukkîn, *Kitâbu't-Tıbyân*, 69.

⁶⁵ Meryem KâsımTavîl, *Memleketü Gırnâta fi ahdi Benî Zirî'l-Berberî*, (Beirut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîye, 1994),150.

⁶⁶ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, 3/264.

⁶⁷ İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/265; Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/440.

⁶⁸ Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, 1/434.

⁶⁹ İbn Bessâm, *ez-Zahîre*, 1/766; İbn İzârî, *Beyânü'l-muğrib*, 3/266, 275; Bulukkîn, *Kitâbu't-Tıbyân*, 70.

*"Bilinmelidir ki, Allah bize ve size, O'na yaklaştıracak ve O'na yönelecek adımları öğretmiştir. Yahudiler, milletler arasında en iftiracı ve en kolay yalan söyleyen kimselerdir. Hayatım boyunca onlardan doğru söyleyen birini göremedim. Bu gerçeği öğrendiğimde ise hayret içinde kaldım. Zira onlar, kısıtlı zekâları ve kifayetsiz akıllarıyla, meleklerin kulların ibadetlerini tahsis etmekte sadece İbranice bildikleri yanlışına kapılmışlardır. Meleklerin Arapça bilmemeleri ve yalnızca İbranice konuşmaları düşüncesi tamamen yalandır; bu durum, onların cehaletini anlatmak için yeterli bir örnektir. Tümü cahildirler."*⁷⁰

Lisanü'd-dîn İbnü'l-Hatîb de şiirinde Yahudiler hakkında şunları söyler;

*Her hikmette ve hikmetin anılmasında,
Derin bir anlam ve işaret bulunur.
Bu, bir tür içsel anlayış ve yönlendirme içerir.
Görüldüğü bağlamda kutsal kabul edilir,
Kaybolan ışıkların ötesinden gelir.
Yahudiler, bu anlamı somutlaştırır,
Hıristiyanlar ise onu teslis ederler.*⁷¹

Yine Lisanü'd-dîn İbnü'l-Hatîb, Yahudileri eleştirerek şunları ifade eder: *"Yahudiler, Allah'ın lanetini en çok hak eden, küfre en çok eğilim gösteren, ahmak ve zalim bir topluluktur."*⁷² Ebû Amr Ahmed b. Abdülmelik b. Şehid, bir hasmını değerlendirirken onu şu şekilde tanımlar: "Haramı helal kılan ve kötülük ile günahlara bulaşan İsrailoğullarından biri gibidir."⁷³ Mülûkü't-tavâif dönemi Gırnata'sının son emiri Abdullah b. Bulukkîn ise Yahudiler hakkında şunları söyler: "Onların tutum ve davranışları cimrilik, temiz olmama, fesatlık, düzenbazlık ve aldatıcılıklarını ortaya koyar."⁷⁴ Sadece kötülük yapmaktan başka bir şey düşünmeyen düşman, açık ihanetiyle imajını zayıflatır. Yahudiler, bütün fesat, hile, kandırma ve aldatıcı oyunları ile tanınırlar. Allah, onlara güç ve kuvvet vermemiştir. Onlar, göz boyama, aldatma, kötülük ve hırsızlık dışında bir şey bilmezler.⁷⁵ Yine Abdullah b. Bulukkîn, Yahudiler hakkında şunları ifade eder: "O domuz vezir - Allah'ın laneti üzerine olsun - kadınların haddi aşmalarını istedi, sultanın çocuklarından eğittiği kişilerin başa geçmesini arzuladı. en-Nâye ise daha yüksek bir makama yükselmek istedi. Ancak kaçacak bir yer bulamayarak canını kurtarmak adına bilge kişilere danıştı. Danışmanlar ona, "Kendi canını kurtarmaya odaklan, mal varlığını sevdiğin bir yere gönder, orada zengin ve güvende yaşa" dediler. en-Nâye, "Bütün malımı vezir aldı" dedi.⁷⁶

Sonuç

Bâdîs b. Habbûs, Mülûkü't-tavâif döneminin önemli liderlerinden biri olarak tarihte yer edinmiştir. Etkileyici kişilikleriyle öne çıkan Bâdîs, Gırnata Emirliği'ni yönetmiş ve döneminde şehrin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bâdîs b. Habbûs'un emirliği döneminde Gırnata şehri, sağlam surlarla çevrilmiş ve büyük gelişmelere tanık olmuştur. Kendisi ve oğlu Mâksen'in liderliğindeki İşbîliye Arapları ile Bâdîs'in rakibi Gırnata Berberîleri arasında gerilimler yaşanmıştır.

⁷⁰ Ebu Muhammed Ali b. Muhamme İbn Hazm, *er-Red alâ İbn Nağrile el-Yahudiyye ve Resâilü Uhra Li İbn Hazm*, thk. Hasan Abbas, (Kahire: el-Mektebetü Dâru'l-'Urûbe, 1960) 64-65; Sinan İlhan, "Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar (711-1091) Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler" *İstem*, 7/14, (Aralık 2009): 249.

⁷¹ Muhammed Miftah, *Divan Lisanü'd-din İbnü'l-Hatîb*, (Dârulbeyda: Dâru's-sekafe, 1989), 1/386; İlhan, "Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar (711-1091) Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler", 250.

⁷² Lisanü'd-din İbnü'l Hatîb, *Nüfâzatü'l-cirâb fi 'ulâleti'l-igtirâb*, thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, (Kahire: Daru'l-Kütibi'l-Arabî 1968), 307.

⁷³ Bulukkin, *Kitâbu't-tbyân*, 70.

⁷⁴ Bulukkin, *Kitâbu't-tbyân*, 70.

⁷⁵ İbn Hazm, *er-Red alâ İbn Nağrile*, 45-46; İlhan, "Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar (711-1091) Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler", 250.

⁷⁶ Bulukkin, *Kitâbu't-tbyân*, 50.

Bu çatışma ortamı, Müslümanlar arasındaki bölünmeleri artırmıştır. Özellikle Bâdîs'in politikaları ve Berberîlere yönelik tutumu, çatışmaların derinleşmesine neden olmuştur.

Bâdîs b. Habbûs, Gırnata Emirliği'ni yönettiği dönemde şehre yepyeni bir kimlik kazandırmıştır. Saraylar, binalar ve su kanalları inşa ederek şehrin imarına ve genişlemesine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu sayede Gırnata, Mülûkû't-tavâif döneminin en önemli şehirlerinden biri haline gelmiştir. Bâdîs'in imar faaliyetleri arasında, şehrin en yüksek noktasına inşa edilen ve "horoz kümesi" adı verilen Beyyâzin Sarayı da yer almaktaydı. Bu görkemli saray, dönemin en önemli mimari eserlerinden biri olarak kabul edilmekteydi.

Bâdîs b. Habbûs'un döneminde, Mâleka şehri genişletilmiş ve Endülüs'ün en büyük kasabalarından biri haline getirilmiştir. Bâdîs, inşa ettiği saraylar, düzenlediği şehirler ve yaptırdığı su kanallarıyla bölgede önemli bir etki bırakmıştır. Ancak Bâdîs'in Endülüs'te yaşayan Berberîlerle olan ilişkileri sorunluydu. Bu durum zaman zaman gerilimlere ve çatışmalara yol açmıştır. Bu çatışmalar bölgesel istikrarsızlığa neden olmuş ve toplumsal sorunları beraberinde getirmiştir.

Bâdîs b. Habbûs'un ölümüyle birlikte Gırnata'daki parlak dönem sona ermiştir. Geride bıraktığı miras, hem Gırnata'nın fizikî yapısında hem de toplumsal dokusunda kalıcı etkiler bırakmıştır. Onun hükmü altındaki Gırnata, zengin kültürel ve mimari mirasıyla tanınan bir şehir haline gelmiştir.

Kaynakça | References

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs Zîrîleri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/462-463, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Ayaz, Fatih Yahya. "Vezir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/79-82, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Belâzurî, Ebu'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvud, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enis et-Tabbâ-Ömer Enis et-Tabbâ. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1983.
- Bulukkîn, Abdullah b. *Kitâbu't-Tıbyân anî'l-hâdiseti'l-kâineti bi-devleti Zîrî fî Gırnata*. Thk. Levi Evaristo Provençal, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd diniyye, 2006.
- ERBİL, Kadir. "Her Yönüyle Meriye Beyliği", *İlahiyat Araştırmaları*. İzmir: Duvar Yayınları, 2022.
- Hamevî, Ebu Abdullah Şihâbüddin Yâkut b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1957.
- Hasanov, Eldar. "İbn Nağrîle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/595, Ankara: TDV Yayınları. 2020.
- Himyerî, Muhammed b. Abdülmünî'm. *er-Ravdu'l-Mi'târ fî haberi'l-aktâr*. thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984.
- Humeydî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Nasr Fütûh (Fettûh) b. Abdillâh. *Cezvetü'l-muktebis fî zikri vülâti (fî târîhi 'ulemâ'i)l-Endelüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf, Muhammed Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2008.
- İbn Abdilhakem, Ebu'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdillâh. *Futûhu Mısır ve Ahbâruhâ*. thk. Charles Torrey, Leiden: Brill Yayınevi, 1920.
- İbn Bessâm, Ebû'l-Hasen Alî b. Bessâm eş-Şenterînî. *ez-Zahîre fî mehâsini ehli'l-Cezîre*. thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru's-sakâfe, 1997.
- İbn Beşküvâl, Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdilmelik b. Mes'ûd b. Mûsâ. *Kitâbü's-Şıla fî târîhi e'immeti'l-Endelüs*. thk. İbrâhim el-Ebyârî, Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1989.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed. *Kitâbü'l-İber (Kitâbü Tercemâni'l-İber) ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men-âsarâhüm min-zevi's-sultânî'l-ekber*. Beyrut: Dâru'l-fikr, 2001.
- İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Muhammed. *er-Red alâ İbn Nağrîle el-Yahudiyye ve Resâilü Uhra Li İbn Hazm*. thk. Hasan Abbas, Kahire: el-Mektebetü Dâru'l-'Urûbe, 1960.
- İbn İzârî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. el-Merrâküşî. *el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. thk. Beşşâr Avvâd Mağruf, Muhammed Beşşâr Avvâd, Tunus: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2013.
- İlhan, Sinan. "Fetihten Murâbitlar Dönemine Kadar (711-1091) Endülüs Sosyal Hayatında Yahudiler" *İstem*, 14, (Aralık 2009), 239-259.
- İnân, Muhammed Abdullah. *Düvelü't-tavâif*. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1997.
- İnân, Muhammed Abdullah. *el-Âşârü'l-Endelüsiyyetü'l-bâkıye fî İsbânyâ ve'l-Burtugâl*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1997.
- İşbîlî, Ebû Nasr el-Feth b. Muhammed b. Ubeydillâh b. Hâkân b. Abdillâh el-Kaysî. *Kalâ'idü'l-İkyân fî mehâsini'r-rü'esâ ve'l-kuğât ve'l-küttâb ve'l-a'yân*. thk. Hüseyin Yusuf Harbûş, Amman: Mektebetü'l-menâr, 1989.
- Lisanüddîn İbnü'l Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *Nüfâzatü'l-cirâb fî 'ulâleti'l-ıgtirâb*. thk. Ahmed Muhtar el-Abbâdî, Kahire: Daru'l-Küttibi'l-Arabî 1968.
- Lisanüddîn İbnü'l Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî. *A'mâlü'l-a'lâm fî men büyi'a kable'l-ihtilâm min mülûki'l-İslâm*. thk. E. Lévi Provençal, Beyrut: Dâru'l-mekşûf, 1956.

- Lisânüddîn İbn Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî, *el-İhâta fî ahbâri Gırnata* I-IV. thk. Yusuf Ali Tavîl, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 2003.
- Makkârî et-Tilimsânî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Nefhu't-tîb min güşni'l-Endelüsî'r-raţîb ve zıkrü vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ĥaţîb*. thk. İhsan Abbâs, Beyrut: Dâru's-sâdır, 1388/1968.
- Menduiña, Claudio Sánchez-Albornoz y. *La España Musulmana Según los Autores Islâmitas y Cristianos Medievales*. Madrid: El Ateneo, 1946.
- Merrâküşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülvâhid b. Alî et-Temîmî. *el-Mu'cib fî telhîşi ahbâri'l-Mağrib*. thk. Muhammed Saîd el-Arabân, Muhamme el-Arabî el-Alemî, Kahire: Matbaatü'l-istikâmet, 1949.
- Miftah, Muhammed. *Divan Lisanü'd-din İbnü'l-Hatîb*, Dârulbeyda: Dâru's-sekafe, 1989.
- Müellif Meçhûl. *Zıkrü bilâdi'l-Endelüs*. thk. Luis Molina, Madrid: yy. 1983.
- Ömer, Buhârî ve Habîb Sabân. "İmâretü Gırnata alâ ahdi Bâdis b. Habbûs", *e'l-Mecelletü'l-Cezâiriyye li'l-mahtûtât*, 17/2, (Temmuz 2021), Cezâir, 440-462.
- Özaydın, Abdülkerim. "Bâdis b. Habbûs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/419-420. İstanbul. TDV Yayınları, 1991.
- Özdemir, Mehmet. Ed. *İslâm Tarihi ve Medeniyeti, Endülüs IV*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2021.
- Özdemir, Mehmet. "Sanhâce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/105-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Özdemir, Mehmet. "Gırnata". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/51-57. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Provençal, Evaristo Lévi. "İspanya Zîrîleri". *İslâm Ansiklopedisi*. 13/576-577. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Sâlim, Seyyid Abdülaziz. *Târihu Fî Târîh ve hadarati'l-İslâm fî'l-Endelüs*. İskenderiye: Müessesetü Şebâbi'l-câmia, 1985.
- Schmitz, M. "Bâdis b. Habbûs". *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi*. 2/193, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- Tavîl, Meryem Kâsım. *Memleketü Gırnâta fî Ahdi Benî Zîrî'l-Berberî*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1994.
- Ubûdî, Câsim. "Mu'tazıd-Billâh el-Abbâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 131/385. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.